

Управление образования администрации Дзун-Хемчикского кожууна Республики Тыва
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Чыраа-Бажынская средняя общеобразовательная школа

«Принято»
МО учителей
МБОУ Чыраа-Бажынской СОШ
СОШ
Протокол № 1
от «24» 09 2023г.

Руководитель МО
Чанзан С.С.

«Согласовано»
Зам.дир.по УВР
[подпись] /Ооржак Ч.В./
от «24» 09 2023г.

«Утверждаю»
Директор
МБОУ Чыраа-Бажынской
СОШ
[подпись] /Монгуш Э.О./
от «29» 09 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по родному (тувинскому) языку

(наименование учебного предмета, курса, дисциплины)

9

(класс)

Составлена на основе программы общеобразовательных учреждений: «Тувинский язык и развитие речи. Примерные программы». Основная школа 5-9 классы.

Составители: К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыглар. Кызыл, 2017

Учебник: Е.М.Куулар, Л.Х.Ооржак и др. «Тувинский язык.9 класс». Кызыл, 2023

Количество часов в неделю: 2

Количество часов в год: 68

Составил(а): учитель тувинского языка и литературы высшей квалификационной категории Донгак У.Ы.

2023/2024

(учебный год)

Тайылбыр бижик

Кол ниити өөредилгениң 9-ку клазынга тыва дылды өөредир ажилчын программаны ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының, Национал школалар хөгжүдөр институттуң 2017 чылда эде чаартып кылганы кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарынга ӨФКС негелделеринге дүүшкек тыва дыл программасынга (тургузукчулары К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыглар) болгаш Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң күрүне стандартының национал-девискээр кезээниң программасынга (2006), Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязынга (2011) үндезилеп тургускан.

Тыва дыл – Азия диптиң төвүнде чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптөринде ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруур. Амгы үеде тыва дыл орус дыл-биле чергелештир Тыва Республиканың күрүне дылы болур. Өөреникчилерни дылга өөредири оларның долгандыр турар бойдуска болгаш ниитилелге хамаарылгазын база үзел-бодалдарын хевирлээр. Оон аңгыда төрөөн дыл эртеми уругларның логиктиг боданыышкынын, дыл-домаан сайзырадыр.

Өөредилге программасы болгаш өөредилге номнары өөреникчилерге теоретиктиг, практиктиг билиглерни дамчыдарының кол принциптери, методтары, аргалары-биле харылзаалыг. Тыва дыл кичээлдеринге хереглээр сөзүглелдер, өөредилге номнарында бердинген мергежилгелерниң сөзүглелдери чечен чогаалдардан алдынгылаан.

5-9 класстарга төрөөн дыл курузу 1-4 класстарга өөренип эрткен чүүлдерниң дорт уланчызы болур. Ынчангаш башкы өөреникчилерниң эге класстарга төрөөн дылга чүнү эрткенин, кандыг мергежилдер болгаш чаңчылдар чедип алганын эки билир ужурлуг.

Тыва дылды өөредириниң сорулгалары:

- хамааты мөзү-шынар болгаш төрөөн чуртунга ынак болурунга кижизидер, төрөөн дылынга ынак, төрөөн дылын, чүдүлге-сүзүглелин үнелээрин медресе билиринге, чугаалажып билиринге болгаш төрөөн дылынга даянып тургаш, өске-даа эртемнерни чедиишкинниг билип албышаан, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин калбартыр;

- угаан-бодалын болгаш дыл-домаан сайзырадыр, медреселдиг, литературлуг дылдың нормаларын ажыглап тургаш, хостуг чугаалажып, бодунуң бодалын шын чугаалап билиринге чаңчыктырар;

- тыва дылдың билиглерин шингээдип алыр, номчаан болгаш дыңнаан чүүлүнүң кол бодалын илередип билир;

- уругларның сөс-домаан байыдар болгаш грамматиканың өске-даа хевирлерин чугаа-домаанга ажыглап шыдаар;

- шингээдип алган аргаларын болгаш билиглерин херек кырында амыдыралга ажыглаар.

Тыва дыл башкыларының ажылының кол угланыышкыны:

1. Өөреникчилерни ном-биле ажылдаарынга чаңчыктырар болгаш оларның дылга сонuurгалын, номчулгаже болгаш билиглерже чүткүлдүүн хайныктырары;
2. Өөреникчилерни мораль болгаш эстетика талазы-биле кижизидери;
3. Өөренип таныыр чүүлдерин сайгарып, бөлүктөп, деңнеп, түңнеп, оларның иштинден кол болгаш чугула чүүлдерни тып, тайылбырлап билиринге чаңчыктырары.

Тыва дыл курузунуң өөредилге планында туружу

9-ку класска тыва дылды өөредиринге өөредилге планында неделяда **2 шак** көрдүнген, ниитизи-биле **68 шакта** программаны долузу-биле өөреткен турар ужурлуг.

Материал-техниктиг болгаш информация-техниктиг хандырылгазы

Уругларның шингээдикчи болгаш чогаадыкчы чоруун сайзырадырын шиитпирлээри-биле янзы-бүрү дидактиктиг, информациялыг материалдарны (энциклопедиялар, словарьлар, эдертиглер чыындылары, Интернет-ресурстар, электронуг өөрөдиге ному) дээш өске-даа материалдарны ажыглаарын сүмелээр.

Билиг хыналдазының организациязы:

№	Хыналда ажылдар	Ай, хуну	Херек кырында
1	Ч.с. Эдертиг «Алдын доозун» (Т.д.– а.5)		
2	Хыналда диктант «Доруг» (ДЧ АКО – а.153)		
3	Хыналда эдертиг «Идегелдиг өннүк» (ЭЧ – а.121)		
4	Эдертиг «Төрүмелинден эзирлер» (ЭЧ – а.142)		
5	Ч.с. Эдертиг «Төрээн чуртун камгалап чораан кыс» (ЭЧ – а.165)		
6	Сөзүглел-биле ажыл		

9-ку класстың тыва дыл эртемин өөрөнгениниң түннелинде уругларның шингээди алган турар ужурлуг билиглери:

Бот-тускайлаң түннелдери:

- мөзү-шынары бедик, бот-сайзыраңгай чогаадыкчы кылдыр ажылдап өөрөнгөн турар;
- кижиниң амы-тынын «бойдустуң дээди хайыразы» деп үнелеп, ооң хоойлуларынга чагыртып, байлаан хумагалап, сайзырадып шыдаар кылдыр хевирлеттинген;
- кижини боду бодун тодаргай өг-бүлениң, төрөл-бөлүктүң оглу (кызы), чаагай чаңчылдарның салгакчызы мен кылдыр хевирлеттинери;
- кижини бодун тускай чоннуң, күрүнениң төлээзи кылдыр санап, ооң мөзү-шынар талазы-биле улусчу ужурларын сагып, салгап, тарадып, аңгы-аңгы чоннарның аразында эп-сеткилди оттуруп, культураларны, шажын-чүдүлгелерни хүндүлөп, кандыг-даа улуска сагыш чооваачал кижини кылдыр кижизиттинер;
- төрээн чонунуң сүзүктүг ужурларын сеткилинден хүлээр, медерээр, оларны сагыыр, өске улуска тайылбырлап, дамчыдып шыдаар, ол ышкаш хөй националдыг Россияның болгаш делегей чоннарының культуразын ожаап чоруур кылдыр чаңчыккан;
- кижилерге камныг, кадык амыдыралдыг, өске улуска эки улугер бооп шыдаар;
- Төрээн чуртунга, чонунга ынак, ие дылынга, ада-өгбезинден дамчып келген ёзу-чаңчылдарынга хумагалыг болур;
- Мен Тываның оглу (кызы) мен деп билиишкинни билер, төрээн чуртунга четтиргенин илередип, төрээн чурттуг болганын мээ-медерели-биле угаап чоруур;
- 9 үндезин сүзүк системазын угаап билер: кижини – бойдустуң дээди чаялгазы, өг-бүлө – кижиниң сүзүү, чоннуң культуразы – кижиниң сузүү, дыл – кижиниң сүзүү, бойдус – кижиниң сүзүү, күш-ажыл – кижиниң сүзүү, эртем-билиг – кижиниң сүзүү (байлаа), кижиниң төрээн чери (Ада-чурту) ыдыктыг, кижиниң чуртталгазы болгаш кадыкшылы ыдыктыг.

Метапредметтиг түннелдери:

- чүге өөренириниң сорулгаларын билир, ону янзы-бүрү аргалар-биле чедип шыдаар;
- чидиг (берге) айтырыгларны чогаадыкчы арга-биле дилеп тывар;
- кылыр чүвезин сорулгазының аайы-биле планнап, хынап, үнелеп билир;
- өөрөнгөн чүүлдерин системажыдып билир;
- янзы-бүрү медээ алыр чүүлдерни тып билир (номнар, орус-тыва, тыва-орус, орфографтыг дээш о.д.ө словарьлар, интернет-курлавыр, энциклопедия, номчулга залдары, библиотекалар, картотекалар дээш);
- херек материалдарны сорулгазының аайы-биле чыып, анализтеп, дамчыдып, таарыштыр ажыглап билир;
- сөзүглелдерни тургузуп, утка-шынарын тодарадып, ооң темазын, идеязын тодарадып шыдаар;
- эртемниң кол билиглерин деңнеп, анализтеп, тодарадып, системажыдып, ылгавыр демдектерин тып билир;
- өске кижиге-биле, эш-өөрү-биле, улуг улус-биле чугаалажып билир;
- кижиге бүрүзүнүң бодалын дыңнап, чөпшээрэжи, эдип билир; бодунуң бодалын тода илередип, бадыткап, үнелээр;
- коллективтиг ажыл үезинде кылыр чүүлүн хуваап, кады ажылдап, бодунуң үлүүн кирип, удур-дедир хынажып билир;
- төрөөн дылының утказын билир; үнезин, чаражын үнелеп билир, сайзырап хөгжээнин медресеп билир;
- тыва дылдың өске эртемнер-биле холбаазын билир, өске эртемнерден янзы-бүрү медээлерни ап, төрөөн дылынга дамчыдар;
- тыва дылда налган шын бижилгениң дүрмнерин өске-даа эртемнерге сагыыр;
- чугаа культуразын тыва дыл кичээлинден дашкаар-даа кижилер-биле чугаа үезинде сагыыр;
- бодунуң чараш, сайзыраңгай чугаазы-биле, байлак сөс курлавыры-биле солун-сеткүүлге, хана солуннарга, материалдар бээр.

Предметтиг түннелдери:

9-ку класстың өөреникчилериниң тыва дылга шиңгээдип алыр кол-кол мергежилдери болгаш чаңчылдары:

- Нарын синтаксистиг конструкцияларны сайгарар, оларның аразында харылзаазын көргүзөр схема-шыйыглар кылыр;
- Янзы-бүрү хевирлерлиг нарын домактарны тургузар, сайгарылгазын кылыр;
- Чагырышкан нарын домактарның кол болгаш тайылбыр кезектерин тып, оларның холбаазын шын тодарадып шыдаар. Тайылбыр домактарның янзыларын бот-бодундан ылгап, шын тодарадып билир;
- Сөзүглелдиң стилин болгаш жанрын тодарадыр;
- Литературлуг дылдың нормаларын сагыыр;
- 7-8 класстарга өөрөнгөн пунктограммаларны тывар, бижик демдектерин салганын бадыткап шыдаар;
- 5-8 класстарга өөрөнгөн орфограммаларны шын бижир болгаш тайылбырлаар.

Темалыг планнаашкын

№	Темалар болгаш эгелери	Үлөттинген шактар
1	Кирилде кичээл. Чугаа сайзырадылгазы.	1
2	8 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын. Чугаа сайзырадылгазы	2
3	Дыл дугайында ниити билиглер	11
4	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар	6
5	Синтаксис болгаш пунктуация	3
6	Чагырышпаан нарын домак	4
7	Чагырышкан нарын домак	21
8	Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы	5
9	Стилистика болгаш чугаа культуразы	4
10	Синонимика – стилистиканың кол өзээ	2
11	Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	4
12	5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге түннел катаптаашкын	4
	Шупту	68

Өөрөдилге-методиктиг комплекстиң даңзызы:

Өөрөдилге ному – Е.М.Куулар, Л.Х.Ооржак и др. «Тувинский язык.9 класс». Кызыл, 2023

Өөрөдилге программасы – К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыглар. «Тыва дылга өөрөдилгениң күрүне стандарттары. Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. Кол ниити өөрөдилге (5-9 класстар). Чижек программалар». – Кызыл, 2017

Методиктиг пособиелер:

- А.К.Ойдан-оол «Методиктиг сүмелер» 8-9 класстарның «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы – Кызыл, 1996
- К.Б.Март-оол. «5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы».- Кызыл, 2002;
- А.К.Ойдан-оол, М.Ч.Ооржак, С.С-Т.Ооржак. «Диктантылар чыындызы.5-9 класстарга.Башкыларга дузаламчы».- Кызыл, 2003;
- А.К.Ойдан-оол, С.К.Тадар-оол. «Эдертиглер чыындызы. 5-9 класстарга.Башкыларга дузаламчы». –Кызыл, 2004;
- А.А.Алдын-оол «Эдертиглер чыындызы. Эге школаның 2-4 класстарынга» - Кызыл, 2011
- У.Ы.Донгак, М.С.Мартыс-оол. «Диктантылар болгаш эдертиглер чыындызы. 5-9класс». – Кызыл, 2015;
- Словарьлар: Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Том I (а-й). – Новосибирск, 2003;
- Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Том II (к-с). – Новосибирск, 2011;
- Д.А.Монгуш. Русско-тувинский словарь. – Москва, 1980
- Тыва-орус словарь.- Москва.Советская энциклопедия, 1968
- Я.Ш.Хертек. Тувинско-русский фразеологический словарь. – Кызыл, 1975
- Б.К.Ондар. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл, 1995
- С.И.Ожегов. Толковый словарь русского языка. Москва, 1988

- Б.И.Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. 1, 3, 4, 5 томнары.- 2001-2018